

๓๕. ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายในและภายนอก

Knowledge to Know about Internal and External States

By Nithee Siripat – Siripat.com and Academiae Network, 2015

ความสำคัญของบทความ

การเป็นผู้จำแนกแจกธรรมได้นั้น เป็นคุณสมบัติของผู้เป็นอริยบุคคลในระดับขั้นต่างๆ ที่บรรลุผลในอริยสังขาร อันเป็นปัญญาเห็นธรรมขั้นสูง ที่เป็นกระบวนการคิดที่ละเอียดประณีต ที่เกิดจากการรวมกัน โดยการสัมปยุตต์ทางปัญญาญาณ ที่เกิดขึ้นใน (๑) **ภูมิแห่งรูปาวจรกุศลจตุตถฌาน** ที่ทำให้บรรลุถึงอริยมรรคธรรมบางประการ กับ (๒) **ภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน** ที่ดำเนินตามขั้นตั้งแต่ต้นจนบรรลุถึงนิพพาน คือ “**โศภณญาณ-ญาณ ๑๖**” รวมกระบวนการคิดในวิปัสสนาอย่างอื่น ได้แก่ (๑) “**วิปัสสนาญาณ ๕**” [วุฏฐานคามินีปฏิบัติญาณ] ซึ่งเป็นขั้นตอนการทบทวนขั้น ๕ หรือ “**การทำลายความถือมั่นยึดมั่นในขั้น**” เพื่อให้เข้าถึงอริยมรรค [มรรค ๔] และ (๒) “**อนุปัสสนา ๓-อนุปัสสนาญาณ ๓**” ที่ทำให้เกิด “**ปัญญา ๓**” และ “**ปัญญา ๑๐**” ฉะนั้น ปัญญาญาณทั้งหมดที่เกิดขึ้น หมายถึง “**ปัญญาวิปัสสนา**” ที่เรียกว่า “**ปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์**” คือ การพิจารณากรรมฐาน “**อายตนะภายใน ๖**” [อินทรีย์ ๖ = จักขุ-ตา-จักขายตนะ โสตะ-หู-โสตายตนะ ฆานะ-จมูก-ฆานายตนะ ชิวหา-ลิ้น-ชิวหายตนะ กาย-กาย-กายายตนะ มโน-ใจ-มนายตนะ] กับ “**อายตนะภายนอก ๖**” [อารมณ ๖ = รูป-รูป-รูปายตนะ สัทตะ-เสียง-สัททายตนะ คันธะ-กลิ่น-คันธายตนะ รส-รส-รสายตนะ โผฏฐัพพะ-สัมผัสทางกาย-โผฏฐัพพายตนะ ธรรม-ธรรมารมณ-อารมณที่ เกิดกับใจ-ธัมมายตนะ] โดยพิจารณาให้เห็น “**สามัญลักษณะ ๓**” ได้แก่ “**อนิจจตา-ทุกขตา-อนัตตตา**” นั่นคือ “**อายตนะ**” ทั้ง ๒ ฝ่าย ต่างเป็นเหตุปัจจัยร่วมกัน ที่ทำให้เกิด “**อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์**” โดยพิจารณาเห็นสาเหตุที่เกิดจาก ๔ ปัจจัย ได้แก่ (๑) **อวิชชา** คือ มูลเหตุในอดีตที่ทำให้เกิดความอยากความพอใจ (๒) **ตัณหา** คือ มูลเหตุในปัจจุบันที่ทำให้เกิด “**อุปาทานขั้น**” (๓) **กรรม** และผลวิบากกรรมที่ตามมา (๔) **อาหาร** คือ ปัจจัยค้ำจุนหล่อเลี้ยงรูปธรรมและนามธรรม ที่ให้รู้การเกิด “**ราคะ**” ความกำหนัดด้วยใคร่หรือความติดใจ หลงใหลขาดสติเนื่องใน “**กามคุณ ๕**” [รูป-เสียง-กลิ่น-รส-กายสัมผัส] เพราะฉะนั้น การประชุมรวมกัน [ผัสสะ] ระหว่าง (๑) **อายตนะภายใน** (๒) **อายตนะภายนอก** และ (๓) **วิญญาณ** ทำให้เกิดการรับรู้ในการเสพอารมณที่เกิดขึ้นในจิต และจิตยังมีเจตนาเข้าไปปรุงแต่งตามอำนาจครอบงำของกิเลสตัณหา ทำให้เกิดกรรมภพต่างๆ ทั้งที่เป็นสุคติและทุกคติ ในกระแสแห่งสังสารจักร ที่เวียนว่ายตายเกิดไม่สิ้นสุด การพิจารณาเห็นอายตนะทั้ง ๑๒ ประการ จึงเป็นการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาที่เห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ เพื่อทำลายหนีให้พ้นจากสังขาร อันประกอบด้วย “**ราคะแห่งอุปาทานขั้น ๕**” ในขณะเดียวกัน การเจริญอนุวิปัสสนาญาณที่ทำให้เกิด “**ปัญญาญาณ**” ที่เรียกว่า “**ปัญญา ๓**” กับ “**ปัญญา ๑๐**” เพราะในการเห็นธรรมทั้งหลายตามที่เป็นจริงได้ ต้องเห็นด้วยปัญญาญาณและเกิดการต่อยอดแห่งปัญญาญาณนั้นให้เป็นปัญญาอันยิ่งขึ้นนั่นเอง.

บทความที่ ๓๕ ประจำปี ๒๕๕๘ – ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายในและภายนอก

เมื่อพิจารณาถึงความสำคัญในก้าวแรกแห่งการปฏิบัติธรรมนั้น การบรรลุธรรมในขั้นโสดาบันแห่งอริยบุคคล ที่ต้องประกอบด้วย คำว่า “ดวงตาเห็นธรรม-ธรรมจักขุ” ซึ่งเป็น “ปัญญาเห็นธรรม” นั่นคือ เห็นทั้งสภาพแห่งทุกข์ ที่เรียกว่า “อุปาทานขั้น ๕ เป็นทุกข์” ที่กำหนดรู้ได้ด้วย “นามรูปปริกคหญาณ” (ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖) ญาณกำหนดแยกนามรูป ที่เกิดจากความหมจดแห่งทัญญู “ทัญญูวิสุทธิ” (ข้อ ๑ ในวิสุทธิ ๗) และสาเหตุแห่งทุกข์ ที่กำหนดรู้ได้ด้วย “ปัจฉัยปริกคหญาณ” (ข้อ ๒ ในญาณ ๑๖) ญาณกำหนดจับปัจฉัยแห่งนามรูป ที่เกิดจากความหมจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย “กัณฑาวิตรณวิสุทธิ” (ข้อ ๑ ในวิสุทธิ ๗) ที่เรียกว่า “มุล ๒” หมายถึง กิเลสที่เป็นตัวมูลเหตุ ซึ่งกำหนดเป็นจุดเริ่มต้นในวงจรแต่ละช่วงแห่งเหตุปัจฉัย ได้แก่ (๑) “อวิชชา” เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงอดีต ส่งผลถึงเวทนาในช่วงปัจจุบัน และ (๒) “ตัณหา” เป็นจุดเริ่มต้นในช่วงปัจจุบัน ส่งผลถึงชรามรณะในช่วงอนาคต นอกจากนี้ ยังต้องมีปริชาหยังรู้ในเรื่อง “กฎแห่งกรรม” อันเป็นความเชื่อที่ประกอบด้วยเหตุผล เชื่อกรรมและผลของกรรม นั่นคือ “กัมมผลลัทธา” และเชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของ จะต้องรับผิดชอบเสวยวิบากเป็นไปตามกรรมของตน เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของของตน นั่นคือ “กัมมัสสกตลัทธา” รวมทั้งมีปัญญายังรู้ได้ถึงกาเนิด “อุปาทานขั้น ๕” ที่มีรากเหง้ามาจาก “ราคะ” ความกำหนัดด้วยดีใคร่ในรสแห่งกามคุณทั้ง ๕ [รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ] ที่เกิดจาก “กวจิการาหาร” (ข้อ ๑ ในอาหาร ๔) หมายถึงอาหารคือคำข้าว นั่นคืออาหารสามัญที่กลิ่นกินดูดซึมเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย ซึ่งเป็นฝ่ายรูปกาย รูปธรรม หรือ รูปขั้น ๓ ฉะนั้น “อาหาร” จึงเป็นสภาพขององค์ประกอบร่างกายที่นำมาซึ่งผล โดยความเป็นปัจฉัยคำจุนรูปธรรมแลนามธรรมทั้งหลาย อันทำหน้าที่เป็นเครื่องคำจุนชีวิต สิ่งหล่อเลี้ยงร่างกายและจิตใจ ทำให้เกิดกำลังเจริญเติบโตและวิวัฒน์ได้ โดยอาศัยธาตุหลักดั้งเดิมทั้ง ๔ ที่เรียกว่า “มหาภูตรูป ๔” หมายถึง รูปใหญ่ รูปต้นเดิม คือ “ธาตุ ๔” ได้แก่ ปฐวีธาตุ-อาโปธาตุ-เตโชธาตุ-และ-วาโยธาตุ ที่เรียกกันให้ง่ายว่า ดิน-น้ำ-ไฟ-ลม โดยการกำหนดรู้ได้ด้วย “จตุธาตวัญญาน-ธาตุมนสิการ” (ข้อ ๖ ในกรรมฐาน ๔๐ ข้อ ๕ ในกายานุปีสสนา สติปัญญา) คือ กำหนดพิจารณาธาตุ ๔ พิจารณาเห็นร่างกายของตนโดยสักว่าเป็นธาตุ ๔ แต่ละอย่างๆ โดยพิจารณากรรมฐานนี้จนถึงขั้น “สัมมสนญาณ” (ข้อ ๑ ในญาณ ๑๖) หมายถึง ญาณยังรู้ด้วยพิจารณานามรูป โดยไตรลักษณ์ ปัญญาวิปีสสนาที่พิจารณาหรือตรวจตรานามรูปหรือสังขาร มองเห็นตามแนวไตรลักษณ์ [ญาณทัสสนะที่เห็นด้วยญาณในวิปีสสนา] คือ รู้ว่า “ไม่เที่ยง-ทนอยู่ไม่ได้-ไม่ใช่ตัวตน” นั่นคือ “สามัญลักษณะ” ได้แก่ อนิจจตา-ทุกขตา-อนัตตตา ตามลำดับ ความรู้ชัดที่เกิดขึ้นในขั้นตอนนี้ อาจจะรวมปัญญาวิปีสสนาที่เกิดจาก “ปฏิภูตมนสิการ” (ข้อ ๔ ในกายานุปีสสนาสติปัญญา) พิจารณาส่วนประกอบอันไม่สะอาดทั้งหลายที่ประชุมเข้าเป็นร่างกายนี้ หรือ “อาหารปฏิภูตลัญญา” (ข้อ ๕ ในกรรมฐาน ๔๐) กำหนดพิจารณาความเป็นปฏิภูตในอาหารที่ต้องหล่อเลี้ยงอวัยวะทั้ง ๓๒ ประการ ย่อมกลายเป็นสิ่งปฏิภูตไม่สะอาดไม่งดงามเช่นกัน นั่นคือ การตั้งสติกำหนดพิจารณากาย การมีสติกำกับรู้เท่าทันกายและเรื่องทางกาย จน

เข้าใจถึงนามรูปโดยไตรลักษณ์ได้ นั่นคือ “**กายนี้สั้นกว่ากาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา**” คือ พิจารณาด้วย
อนัตตานุปัตสสนาญาณ

ในอันดับต่อไป ปัญญาวิปัสสนายังอยู่ในไตรลักษณ์วิถี ด้วยกรรมเครื่องชำระจิตใจให้บริสุทธิ์จากกิเลส เรียกว่า
“**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**” (ข้อ ๕ ในวิสุทธิ ๓) ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องรู้เห็นว่าทางหรือมิใช่
ทาง ซึ่งเกิดขึ้นต่อจาก “**สัมมสนญาณ**” ขึ้นสู่ “**อุทยัพพญาณ**” (ข้อ ๔ ในญาณ ๑๖ ข้อ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๕)
ซึ่งเป็นตรุณวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่มีกำลังน้อยยังไม่แก่กล้า ในภุมินีย่อมเกิด “**วิปัสสนูปกิเลส ๑๐**” ได้แก่

- (๑) “**โอสถ**” แสงสว่าง (๒) “**ปีติ**” ความอึดใจปลาบปลื้มเต็มไปทั้งตัว (๓) “**ญาณ**” ความรู้ที่
คมชัด (๔) “**ปัสสัทธิ**” ความสงบเย็นกายใจ (๕) “**สุข**” ความสุขล้ำชิ้นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่า
ยิ่ง (๖) “**อธิโมกข์**” ศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง (๗) “**ปัสสาคะ**” ความเพียรที่
พอดี (๘) “**อุปปฏิฐาน**” สติชัด (๙) “**อุเบกขา**” ความวางจิตเป็นกลางที่ลงตัวสนิท (๑๐) “**นิกันตี**”
ความตั้งใจพอใจ

วิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งหมด ย่อมเหนียวครอบงำจิตเพราะไม่เคยมีประสบการณ์อันละเอียด
ประณีตในธรรมเช่นนี้มาก่อน ย่อมเกิด “**ตัณหาราคะ**” ขึ้น คือ ความทะยานอยากคิดใคร่หรือกำหนดคิดใจ
และชวนให้สำคัญผิดว่าถึงจุดหมาย ได้บรรลุโลกุตตรธรรมแล้ว ได้แก่ “**มรรค-ผล-นิพพาน**” คือ เกิดอาการ
จิตที่ฟุ้งซ่าน เรียกว่า “**ธรรมมุชัจฉ-ธัมมมุชัจฉะ**” ซึ่งไม่เกิดปัญญาที่จะเห็นไตรลักษณ์ได้จริง แต่เมื่อรู้เท่าทัน
กำหนดแยกได้ว่าอะไรเป็นทางอะไร มิใช่ทาง ก็จะผ่านพ้นไปได้ด้วย “**ปัญญาเห็นธรรม**” เมื่อวิปัสสนูปกิเลส
เกิดขึ้น (๑) ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาน้อย จะฟุ้งซ่านเขวไปและเกิดกิเลสอื่นๆ ตามมาด้วย (๒) ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญา
ปานกลาง ก็ฟุ้งซ่านเขวไป แม้จะไม่เกิดกิเลสอื่นๆ แต่จะสำคัญผิด (๓) ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้า ถึงจะ
ฟุ้งซ่านเขวไป แต่จะละความสำคัญผิดได้ และเจริญวิปัสสนาต่อไป (๔) ผู้ปฏิบัติที่มีปัญญาคมกล้ามาก จะไม่
ฟุ้งซ่านเขวไปเลย แต่จะเจริญวิปัสสนาก้าวต่อไป

ฉะนั้น “**อุทยัพพญาณ**” นั้น ก็จะพัฒนาเป็น “**มัคคามัคคญาณ**” เข้าถึงวิสุทธิคือความบริสุทธิ์ที่สำคัญขั้น
หนึ่ง เรียกว่า “**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**” อย่างแท้จริงและสมบูรณ์ ในลำดับต่อไป ก็จะเป็นความหมดจด
แห่งญาณอันรู้เห็นทางดำเนินเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ ที่เรียกว่า “**ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ**” (ข้อ ๖ ในวิ
สุทธิ ๓) ได้แก่ **วิปัสสนาญาณ ๕** (ข้อ ๔-ข้อ ๑๒ ในญาณ ๑๖) นับแต่ “**อุทยัพพญาณ**” ที่ผ่านพ้นวิปัสสนูปกิ
เลสแล้ว เกิดเป็น “**พลวิปัสสนา**” คือ วิปัสสนาที่มีกำลัง ที่แรงกล้า หรืออย่างเข้ม เป็นต้นไปจนถึง “**อนุโลม
ญาณ**” ดังนี้

“วิปัสสนาญาณ ๘” หมายถึง ญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือที่จัดเป็นวิปัสสนา คือ เป็นความรู้ที่ทำให้เกิด
ความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ได้แก่

- (๑) “อุทกยัพพยานุปีสสนาญาณ” [อุทกยัพพญาณ] ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป
- (๒) “ภังคานุปีสสนาญาณ” [ภังคญาณ] ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา
- (๓) “ภยตูปัญฐานญาณ” [ภยญาณ] ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
- (๔) “อาทีนวานุปีสสนาญาณ” [อาทีนญาณ] ญาณค้ำนั่งเห็นโทษ
- (๕) “นิพพิทานุปีสสนาญาณ” [นิพพิทาญาณ] ญาณค้ำนั่งเห็นด้วยความหน่าย
- (๖) “มฺหุญจิตฺตัมยตาญาณ” ญาณหยั่งรู้อันให้ใครจะพันไปเสีย
- (๗) “ปฏิสังขานุปีสสนาญาณ” [ปฏิสังขญาณ] ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง
- (๘) “สังขารูปกขาญาณ” ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
- (๙) “สัจจานุโลมิกญาณ” [อนุโลมญาณ] ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้ริยสัจจ์

ข้อพึงพิจารณาเพิ่มเติมในขั้นตอนนี้ คือ “ขั้นตอนการทบทวนขั้น ๕” คือ การหลีกหนีออกไปให้พ้นจากสังขาร
ทั้งหลาย ที่เรียกว่า “ภูฏฐานคามินีปฏิปทาญาณ” เพื่อไปให้ถึง “อริยมรรค-มรรค ๔-มรรคญาณ-มคฺคญาณ”
องค์ความรู้ที่เกิดขึ้น “วิปัสสนาญาณ ๘” นี้ ทำให้เกิด “ปัญญาญาณ-ปัญญาวิปัสสนา” อื่นๆ ตามมา ซึ่งเป็นผล
จากจิตที่ปราศจากนิเวรณในขั้นเจริญญาณบรรลุดถึง “จตุตถฌาน” ฌานที่ ๔ มาแล้ว ซึ่งเป็นจิตประกอบด้วย
องค์ฌาน ๒ ได้แก่ “อุเบกขา-เอกัคคตา” เท่านั้น ผลแห่งการบรรลุดถึงรูปาวจรกุศลฌานที่ ๔ นี้ ย่อมเกิดอริยม
สมณธรรมต่างๆ [ปัจจุยปริกคหญาณ วิปัสสนาญาณ วิชชา ๓ วิชชา ๘ อภิญญา ๖ นิโรธญาณ] นั่นคือ “จตุตถ
ฌาน ๑๓ ประเภท” ดังต่อไปนี้

๑. จตุตถฌาน อันเป็น บาทแห่งฌานทั้งปวง ๑
๒. จตุตถฌาน อันเป็น อิทธิวิธี ๑
๓. จตุตถฌาน อันเป็น ทิพพโสตญาณ ๑
๔. จตุตถฌาน อันเป็น เจโตปริยญาณ ๑
๕. จตุตถฌาน อันเป็น ปุพเพนิวาสญาณ ๑
๖. จตุตถฌาน อันเป็น ทิพพจักขุญาณ ๑
๗. จตุตถฌาน อันเป็น ขลากัมมูปคตญาณ ๑
๘. จตุตถฌาน อันเป็น อนาคตังสญาณ ๑
๙. จตุตถฌาน อันเป็น อากาสาณัญญาตนฌาน ๑
๑๐. จตุตถฌาน อันเป็น วิญญูณัญญาตนฌาน ๑
๑๑. จตุตถฌาน อันเป็น อากิญจัญญาตนฌาน ๑
๑๒. จตุตถฌาน อันเป็น เนวสัณญานาสัณญญาตนฌาน ๑
๑๓. จตุตถฌาน อันเป็น โลกุตตระ ๑

อนึ่ง ระดับความเข้มข้นของอารมณ์ในจุดตถฌานแบ่งเป็น ๓ ระดับ ได้แก่ เป็น “ปริตตารัมมณะ” คือ “มีอนุภาพน้อย-มีอารมณ์เล็กน้อย” [ไม่ชำนาญ] ในขณะที่รู้จิตอันเป็นกามาวจร เป็น “มหัคคตารัมมณะ” คือ “มีอารมณ์ที่เป็นใหญ่” [ชำนาญปานกลาง] ในเวลา รู้จิตอันเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร เป็น “อัปปมาณารัมมณะ” (นวัตตัพพารัมมณะ = อารมณ์ไม่พึงกล่าว) คือ “มีอารมณ์ไม่มีประมาณ” [ชำนาญมาก] ในขณะเวลา รู้จิตอันเป็นโลกุตตระ [ธรรมอันประณีต]

นอกจากนี้ ให้พิจารณาถึง “จุดตถฌาน ๑๒ อย่าง” นั่นคือ รูปาวจรจุดตถฌานที่เป็นฝ่ายกุศล และฝ่ายกิริยา มีอย่างละ ๑๒ อย่าง ได้แก่

๑. จุดตถฌานอันเป็นบาทในธรรมทั้งปวง [จุดตถฌานในกสิณ ๘] ๑
๒. จุดตถฌานที่เป็นไปในอากาศกสิณ ๑
๓. จุดตถฌานที่เป็นไปในอาโลกกสิณ ๑
๔. จุดตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร ๑
๕. จุดตถฌานที่เป็นไปในอานาปานะ ๑
๖. จุดตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิระ ๑
๗. จุดตถฌานที่เป็นไปในทิพยโสต ๑
๘. จุดตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ ๑
๙. จุดตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุปกญาณ ๑
๑๐. จุดตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักษุญาณ ๑
๑๑. จุดตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ ๑
๑๒. จุดตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ ๑

คำว่า “จุดตถฌานในกสิณ ๘” หมายถึง “จุดตถฌานเป็นบาทในธรรมทั้งปวง” นั่นคือ ย่อมเป็นบาทแห่งวิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญาทั้งหลายบ้าง เป็นบาทแห่งนิโรธบ้าง เป็นบาทแห่งวิภูฏะบ้าง ได้แก่

๑. ปฐวีกสิณ (กสิณคือดิน)
๒. อาโปกสิณ (กสิณคือน้ำ)
๓. เตโชกสิณ (กสิณคือไฟ)
๔. วาโยกสิณ (กสิณคือลม)
๕. นีลกสิณ (กสิณคือสีเขียวคราม)
๖. ปิตตกสิณ (กสิณคือสีเหลือง)
๗. โลหิตกสิณ (กสิณคือสีแดง)
๘. โอทาทกสิณ (กสิณคือสีขาว)

อย่างไรก็ตาม ให้พิจารณาถึงในขณะที่เจริญสมาธิถึงขั้น “จตุตถฌาน” ทำให้เกิด “วิชา ๓-วิชา ๘-อภิปัญญา ๖” ในบางญาณได้ ดังรายละเอียดข้างต้นนั้น ซึ่งมีส่วนที่ซ้ำซ้อนใน “โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖” ข้อ ๑-ข้อ ๑๒ ซึ่งรวมถึง “วิปัสสนาญาณ ๘” ไว้ด้วย ฉะนั้น “ปัญญาวิปัสสนา-ปัญญาญาณ” ที่เกิดขึ้นนั้น ขึ้นอยู่กับความหมั่นเพียรในการเจริญกรรมฐานเพื่อให้เกิดความชำนาญ “วสี ๕” ซึ่ง “ฌาน ๔-รูปฌาน ๔” คือ ฌานที่เพ่งรูปธรรมหรือนิมิตในรูปาวจรภูมิเป็นอารมณ์ ที่เรียกว่า “อาร์มมณูปนิชฌาน” [สมาบัติ ๘ = รูปฌาน ๔-อรุปรุฌาน ๔] ดังนี้

“วสี ๕” หมายถึง ความชำนาญ ได้แก่

- (๑) “อาวัชชนวสี” ความชำนาญคล่องแคล่วในการนึก ตรวจองค์ฌานที่ตนได้ออกมาแล้ว
- (๒) “สมาปัสชชนวสี” ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่เข้าฌานได้รวดเร็วทันที
- (๓) “อริฏฐานวสี” ความชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะรักษาไว้มิให้ฌานจิตต์นั้นตกทวิงค์
- (๔) “วุฏฐานวสี” ความชำนาญคล่องแคล่วในการจะออกจากฌานเมื่อใดก็ได้ตามต้องการ
- (๕) “ปัจจบเวกขณวสี” ความชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาทบทวนองค์ฌาน

ฉะนั้น การก้าวถึง โสดาบัน ในขั้นต้นด้วย “ปัญญาเห็นธรรม-ดวงตาเห็นธรรม-ธรรมจักษุ” ได้นั้น พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงองค์แห่งการบรรลุโสดาบัน ๔ อย่างไว้ ดังนี้

- (๑) “สปปุริสสัสสโว” การคบหากับสัตบุรุษ
- (๒) “สทุทฺทมมุตฺตวณฺ” การฟังพระสัทธรรม
- (๓) “โยนิโสมนสิกาโร” การทำไว้ในใจโดยแยบคาย
- (๔) “ธมฺมานุทฺทมปฏิบัติ” การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม

ในทำนองเดียวกัน การบรรลุถึงปัญญาในวิปัสสนาที่เรียกว่า “ปัญญาญาณ” ที่ทำให้เข้าถึง “ปรมัตตัสสัจจะ” ได้ นั่นคือ “อายตนะ ๑๒” ซึ่งมีกระบวนการคิดที่ละเอียดอ่อน อันประกอบด้วย “อำนาจแห่งสมาธิในรูปาวจรกุศลจตุตถฌานจิต” กับ “อำนาจแห่งปัญญาในวิปัสสนาญาณ ๘” ที่เรียกว่า “อายตนะนาคตฺ” หมายถึง “ความเป็นไปหลากหลายแห่งอายตนะ-ความแตกต่างกันแห่งอายตนะ” ซึ่งแยกออกเป็น ๒ ญาณ ดังนี้

- (๑) “วัตฺถุนานตฺตญาณ” (ข้อ ๑๕ ในปัญญาญาณ ๗๓) คือ ปัญญาในการกำหนดธรรมภายใน นั่นคือ “อายตนะภายใน ๖-อินทริย์ ๖” ได้แก่ ตา-หู-จมูก-ลิ้น-กาย-ใจ
- (๒) “โคจรานานตฺตญาณ” (ข้อ ๑๖ ในปัญญาญาณ ๗๓) คือ ปัญญาในการกำหนดธรรมภายนอก นั่นคือ “อายตนะภายนอก ๖-อารมณ์ ๖” ได้แก่ รูป-เสียง-กลิ่น-รส-โผฏฐัพพะ-ธรรมารมณ์

วัตถุนานัตตญาณ

[๑๖๐] “**ปัญญานินทการกำหนดกรรมเป็นภายใน**” หมายถึง “**วัตถุนานัตตญาณ**”

พระโยคาวจรย่อมกำหนดกรรมทั้งหลายเป็นภายใน คือ ย่อมกำหนด ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ [จักขุ-ตา-จักขายตนะ โสตะ-หู-โสตายตนะ ฆานะ-จมูก-ฆานายตนะ ชิวหา-ลิ้น-ชิวหายตนะ กาย-กาย-กายายตนะ มโน-ใจ-มนายตนะ] เป็นอายตนะธรรมภายใน [อัมมัตติกายตนะ]

[๑๖๑] พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุเป็นภายใน [จักขุวิญญาน-ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รูปร่างด้วยตา = เห็น] คือ ย่อมกำหนดว่า จักขุ เกิดเพราะอวิชชา [อวิชชาสมภูโต] เกิดเพราะตัณหา [ตณฺหาสมภูโต] เกิดเพราะกรรม [กมฺมสมภูตํ] เกิดเพราะอาหาร [อาหารสมภูโต] อาศัสมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว [อุปฺปนฺนํ] เข้ามาประชุม [สมฺพทาตํ] แล้ว ว่า จักขุ ไม่มีแล้วมี [อหุตฺวา สมฺภูตํ] มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดจักขุโดยความเป็น **ของมีที่สุด** [อนฺตวนฺตโต] กำหนดว่าจักขุ **ไม่ยั่งยืน** [อทุรฺวํ] ไม่เที่ยง [อสฺสฺสฺตํ] มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา [วิปริณามชฺมมํ] จักขุไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกซ์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมให้ระคะดับไป ไม่ให้เกิดขึ้น ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกซ์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะได้ เมื่อให้ระคะดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดจักขุเป็นภายในอย่างนี้

[๑๖๒] พระโยคาวจรย่อมกำหนดหูเป็นภายใน [โสตวิญญาน-ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู = ได้ยิน] คือ ย่อมกำหนดว่า หูเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัสมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้าประชุมกันแล้วว่า หูไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดหูโดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่า หูไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา หูไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดหูโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกซ์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของ

เที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกซ์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื้อหน้าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อยังราคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดหูเป็นภายในอย่างนี้ ย่อมกำหนดธรรมเป็นภายในอย่างนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดจุมกเป็นภายใน [ฆานวิญญูณ-ความรู้อารมณ์ทางจุมก คือ รู้กลิ่นด้วยจุมก = ได้กลิ่น] คือ ย่อมกำหนดว่า จุมกเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้าประชุมกันแล้วว่า จุมกไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดจุมกโดยความเป็นของมีที่ที่สุด กำหนดว่า จุมกไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา จุมกไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดจุมกโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกซ์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื้อหน้าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกซ์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื้อหน้าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อยังราคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดจุมกเป็นภายในอย่างนี้ ย่อมกำหนดธรรมเป็นภายในอย่างนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดลิ้นเป็นภายใน [ชีวหาวิญญูณ-ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น = รู้รส] คือ ย่อมกำหนดว่า ลิ้นเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้าประชุมกันแล้วว่า ลิ้นไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดลิ้นโดยความเป็นของมีที่ที่สุด กำหนดว่า ลิ้นไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ลิ้นไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดลิ้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกซ์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื้อหน้าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกซ์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื้อหน้าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อยังราคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดลิ้นเป็นภายในอย่างนี้ ย่อมกำหนดธรรมเป็นภายในอย่างนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดกายเป็นภายใน [กายวิญญูณ-ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้โผฏฐัพพะ ด้วยกาย = รู้สึกกายสัมผัส] คือ ย่อมกำหนดว่า กายเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัสมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้าประชุมกันแล้วว่า กายไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดกายโดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่า กายไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา กายไม่เที่ยง อันปัจจยปรุ้งแต่ง อาศัปปัจจยเกิดขึ้นมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เลื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดกายโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะได้ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดกายเป็นภายในอย่างนี้ ย่อมกำหนดธรรมเป็นภายในอย่างนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดใจเป็นภายใน [มโนวิญญูณ-ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ = รู้ความนึกคิด] คือ ย่อมกำหนดว่า ใจเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัสมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้าประชุมกันแล้วว่า ใจไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดใจโดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่า ใจไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ใจไม่เที่ยง อันปัจจยปรุ้งแต่ง อาศัปปัจจยเกิดขึ้นมีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เลื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา กำหนดใจโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละความสำคัญว่าเป็นสุขได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะได้ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดใจเป็นภายในอย่างนี้ ย่อมกำหนดธรรมเป็นภายในอย่างนี้

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายใน เป็นวัตถุนานัตตญาณ

โคจรนาัตตญาณ

[๑๖๓] “**ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายนอก**” หมายถึง “**โคจรนาัตตญาณ**”

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ [รูปะ-รูป-รูปายตนะ สัททะ-เสียง-สัททายตนะ คันธะ-กลิ่น-คันธายตนะ รสชะ-รส-รสายตนะ โผฏฐัพพะ-สัมผัสทางกาย-โผฏฐัพพายตนะ ธรรม-ธรรมารมณ์-อารมณ์ที่เกิดกับใจ-ธัมมายตนะ] เป็นอายตนะธรรมภายนอก [พาหิรายตนะ]

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรูปเป็นภายนอก [รูปายตนะธรรม] คือ ย่อมกำหนดว่า รูปเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามาประชุมแล้ว รูปไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดรูป โดยความเป็นของมีที่สุก กำหนดว่ารูปไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา รูปไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา ย่อมกำหนดรูปโดย ความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดย ความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละกิน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดย ความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อม ละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะได้ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละกิน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อม กำหนดรูปเป็นภายนอกอย่างนี้

[๑๖๔] พระโยคาวจรย่อมกำหนดเสียงเป็นภายนอก [สัททายตนะ] คือ ย่อมกำหนดว่า เสียงเกิด เพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามา ประชุมแล้ว เสียงไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดเสียง โดยความเป็นของมีที่สุก กำหนดว่า เสียงไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เสียงไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัย เกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา ย่อมกำหนดเสียงโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็น ทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละกิน ไม่ ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดย ความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลาย กำหนด ย่อมละระคะได้ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละกิน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดเสียงเป็นภายนอกอย่างนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดกลิ่นเป็นภายนอก [คันธชาติชนะ] คือ ย่อมกำหนดว่า กลิ่นเกิดเพราะ
อวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัสมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามา
ประชุมแล้ว กลิ่นไม่มีแล้วมี มีแล้วจกไม่มี ย่อมกำหนดกลิ่น โดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่า
กลิ่นไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา กลิ่นไม่เที่ยง อันปัจฉัยปรุงแต่ง อาศัปปัจฉัย
เกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา
ย่อมกำหนดกลิ่นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็น
ทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา
ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่
ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดย
ความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลาย
กำหนด ย่อมละระคะให้ดับ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้
พระโยคาวจรย่อมกำหนดกลิ่นเป็นภายนอกอย่างนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดรสเป็นภายนอก [รสชาติชนะ] คือ ย่อมกำหนดว่า รสเกิดเพราะอวิชชา เกิด
เพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัสมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามาประชุมแล้ว รสไม่มี
แล้วมี มีแล้วจกไม่มี ย่อมกำหนดรส โดยความเป็นของมีที่สุด กำหนดว่ารสไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มี
ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา รสไม่เที่ยง อันปัจฉัยปรุงแต่ง อาศัปปัจฉัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็น
ธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา ย่อมกำหนดรสโดยความ
เป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความ
เป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อม
คลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความ
เป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละ
ความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะให้
ดับ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อม
กำหนดรสเป็นภายนอกอย่างนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดโณภูฏัพพะเป็นภายนอก [โณภูฏัพพายชนะ] คือ ย่อมกำหนดว่า โณภูฏัพพะ
เกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัสมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้า
มาประชุมแล้ว โณภูฏัพพะไม่มีแล้วมี มีแล้วจกไม่มี ย่อมกำหนดโณภูฏัพพะ โดยความเป็นของมีที่สุด
กำหนดว่าโณภูฏัพพะไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา โณภูฏัพพะไม่เที่ยง อัน
ปัจฉัยปรุงแต่ง อาศัปปัจฉัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็น
ธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา ย่อมกำหนดโณภูฏัพพะโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความ

เป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะ ให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่า เป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะได้ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อ สลละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดโผฏฐัพพะเป็นภายนอกอย่างนี้

พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมารมณเป็นภายนอก [ธรรมายตนะ] คือ ย่อมกำหนดว่า ธรรมารมณ เกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้า มาประชุมแล้ว ธรรมารมณไม่มีแล้วมี มีแล้วจักไม่มี ย่อมกำหนดธรรมารมณ โดยความเป็นของมี ที่สุด กำหนดว่าธรรมารมณไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ธรรมารมณไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็น ธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา ย่อมกำหนดธรรมารมณโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความ เป็นของเที่ยง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมยังระคะ ให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่า เป็นของเที่ยงได้ เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะได้ เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ เมื่อ สลละคืน ย่อมละความยึดถือได้ พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมารมณเป็นภายนอกอย่างนี้

ชื่อว่าญาณ เพราะอรรถว่ารู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายนอก เป็นโคจรานัตตญาณ

หมายเหตุ:-

อ่านบททวนกระบวนการคิดในอายตนะแต่ละอย่าง เพื่อให้เข้าใจในวิธีดังกล่าวนี้ได้อย่างถูกต้อง และ ให้พิจารณาเปรียบเทียบกับ “อนุวิปัสสนา ๗” ในแต่ละขั้นตอนวิธีคิดเช่นกัน นั่นคือ ให้พิจารณาถึง ความสัมพันธ์แห่งปัจจัยทั้งหลายที่มาประชุมสัมปยุตต์กัน ทำให้เกิดธรรม ทำให้ดับสลายในธรรม จนเกิด “ปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์” อย่างแท้จริง ซึ่งหมายถึง “ปัญญาวิปัสสนา” หรือรวมถึง “วิปัสสนากุมิ-ปัญญาภูมิ” ได้แก่ ชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ ปฏิจสมุปบาท ๑๒ ปฏิจสมุปบันนธรรมทั้งหลาย และ อริยสัจ ๔ พร้อมด้วย โภธิปักขิยธรรม ๓๗

ดังนั้น ปัญญาผู้แจ้งในธรรมแห่งอายตนะทั้ง ๑๒ ประการ ๖ คู่ นี้ ได้แก่ (๑) จักขวยตนะ-รูปายตนะ (๒) โส ตายตนะ-สัททายตนะ (๓) ฆานายตนะ-คันธายตนะ (๔) ชิวหายตนะ-รสายตนะ (๕) กายายตนะ-โผฏฐัพ พายตนะ (๖) มนายตนะ-สัมผัสตนะ นั้น เกิดจากการเห็นการเกิดดับเพราะ (๑) อวิชชา (๒) ตัณหา (๓) กรรม (๔) อาหาร ตลอดจนทั้ง การเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ เป็นเหตุให้เกิดความเบื่อหน่าย ไมยินดี คลาย ความกำหนดแห่งราคะ สลัดคืนได้ โดยไม่ถื่อมั่นยึดมั่นในขั้นที่ทั้งหลายนั้นคือ “วิราคะ” ใน “อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์” ฉะนั้น ปัญญาที่กำหนดธรรมเป็นภายในและภายนอกนี้ ก็ไม่ต่างจากการเจริญอนุปัสสนาโดย ไตรลักษณ์ ได้แก่ (๑) อนิจจานุปัสสนา (๒) ทุกขานุปัสสนา (๓) อนัตตานุปัสสนา หรืออีกนัยหนึ่ง หมายถึง ขั้นตอนในการเจริญ “อนุปัสสนา ๗” นั่นเอง เมื่อเจริญมากๆ ทำให้เกิดความชำนาญดีแล้ว ย่อมเกิดปัญญาที่ เป็นความรู้ชัด หรือ “ปัญญา ๗” ที่เป็นขั้นตอนในปัญญาที่กำหนดธรรมภายในและภายนอกข้างต้น ได้แก่

- (๑) “อนิจจานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “ชวนปัญญา” [ปัญญาเร็ว] ให้บริบูรณ์
- (๒) “ทุกขานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นสภาพแห่งทุกข์ ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “นิพเพธิกปัญญา” [ปัญญาทำลายกิเลส] ให้บริบูรณ์
- (๓) “อนัตตานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อม ยัง “มหาปัญญา” [ปัญญามาก] ให้บริบูรณ์
- (๔) “นิพพิทานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อม ยัง “ติกขปัญญา” [ปัญญาคมกล้า] ให้บริบูรณ์
- (๕) “วิราคานุปัสสนา” คือ พิจารณาเห็นความคลายกำหนดในราคะ ซึ่งบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มาก แล้ว ย่อมยัง “วิมุตปัญญา” [ปัญญากว้างขวาง] ให้บริบูรณ์
- (๖) “นิโรธานุปัสสนา” คือ การพิจารณาเห็นความดับแห่งสมุทัยโดยความเป็นเหตุเกิด ซึ่งบุคคล เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “คัมภีรปัญญา” [ปัญญาลึกซึ้ง] ให้บริบูรณ์
- (๗) “ปฏินิสสัคคานุปัสสนา” คือ พิจารณาความถื่อมั่นตั้งไว้ด้วยความถื่อมิดยึดมั่น ซึ่งบุคคลเจริญ แล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมยัง “อัสสามันตปัญญา” [ปัญญาไม่ไถล] ให้บริบูรณ์

แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อให้ว่า “ปัญญาญาณ” ที่เกิดขึ้นนั้น เริ่มต้นด้วยปัญญาเห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ ซึ่งเป็น ปัญญาญาณในภูมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่แสดงนัยว่า ถ้าสามารถเจริญวิปัสสนากาวนาได้ ย่อมเกิดปัญญา ญาณต่างๆ มากมาย ที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ประยุกต์ดัดแปลงในการดำเนินชีวิตทั้งทางโลกและทาง ธรรม ให้พิจารณารายละเอียดเพิ่มเติมใน “อนุปัสสนา ๗” กับ “ปัญญา ๑๐” ต่อไปนี้

“ปัญญา ๑๐” อันเกิดจากการฝึกฝนอบรมจิตและปัญญาด้วย “อนุปัสสนา ๗” ได้แก่

- (๑) “ชวนปัญญา” คือ ปัญญาเร็ว โดยเจริญ “อนิจจานุปัสสนา”
- (๒) “นิพเพชกปัญญา” คือ ปัญญาทำลายกิเลส โดยเจริญ “ทุกขานุปัสสนา”
- (๓) “มหาปัญญา” คือ ปัญญามาก โดยเจริญ “อนัตตานุปัสสนา”
- (๔) “ตักขปัญญา” คือ ปัญญาคมกล้า โดยเจริญ “นิพพิทานุปัสสนา”
- (๕) “วิบูลปัญญา” คือ ปัญญากว้างขวาง โดยเจริญ “วิราคานุปัสสนา”
- (๖) “คัมภีรปัญญา” คือ ปัญญาลึกซึ้ง โดยเจริญ “นิโรธานุปัสสนา”
- (๗) “อัสถามันตปัญญา” คือ ปัญญาไม่ใกล้ โดยเจริญ “ปฏินิสัคคานุปัสสนา”
- (๘) “ปฏิสัมภิตา ๔” คือ ปัญญาแตกฉาน โดยเจริญ “อนุปัสสนา ๗”
- (๙) “ปุลลปัญญา” คือ ปัญญาแน่นหนา โดยเจริญ “ปัญญา ๘”
- (๑๐) “หาสปัญญา” คือ ปัญญาร่าเริง โดยเจริญ “ปัญญา ๙”

การวิเคราะห์ตามหลักปฏิจสุมุปบาท ไตรลักษณ์ และวิปัสสนา ๗

พระโยคาวจรย่อมกำหนดธรรมารมณเป็นภายนอก [ธรรมายตนะ] คือ (๑) ย่อมกำหนดว่า ธรรมารมณเกิดเพราะอวิชชา เกิดเพราะตัณหา เกิดเพราะกรรม เกิดเพราะอาหาร อาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิดแล้ว เข้ามาประชุมแล้ว ธรรมารมณไม่มีแล้วมี มีแล้วจกไม่มี ย่อมกำหนดธรรมารมณ โดยความเป็นของมีที่สุด [ปฏิจสุมุปบาท] (๒) กำหนดว่าธรรมารมณไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยง [อนิจจานุปัสสนา] (๓) มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา [ทุกขานุปัสสนา] (๔) ธรรมารมณไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เลื่อมไปเป็นธรรมดา คลายไปเป็นธรรมดา ดับไปเป็นธรรมดา [ปฏิจสุมุปบาท] (๕) ย่อมกำหนดธรรมารมณโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่กำหนดโดยความเป็นของเที่ยง [อนิจจานุปัสสนา] (๖) กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ไม่กำหนดโดยความเป็นสุข [ทุกขานุปัสสนา] (๗) กำหนดโดยความเป็นอนัตตา ไม่กำหนดโดยความเป็นอนัตตา [อนัตตานุปัสสนา] (๘) ย่อมเบื้อหน่าย ไม่ยินดี [นิพพิทานุปัสสนา] (๙) ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด [วิราคานุปัสสนา] (๑๐) ย่อมยังระคะให้ดับ ไม่ให้เกิด [นิโรธานุปัสสนา] (๑๑) ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ [ปฏินิสัคคานุปัสสนา] เมื่อกำหนดโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละความสำคัญว่าเป็นของเที่ยงได้ [อนิจจานุปัสสนา] (๑๒) เมื่อกำหนดโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละความสำคัญว่าเป็นตัวตนได้ [อนัตตานุปัสสนา] (๑๓) เมื่อเบื้อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ [นิพพิทานุปัสสนา] (๑๔) เมื่อคลายกำหนด ย่อมละระคะได้ [วิราคานุปัสสนา] (๑๕) เมื่อยังระคะให้ดับ ย่อมละเหตุให้เกิดได้ [นิโรธานุปัสสนา] (๑๖) เมื่อสละคืน ย่อมละความยึดถือได้ [ปฏินิสัคคานุปัสสนา] พระโยคาวจรย่อมกำหนด ธรรมารมณเป็นภายนอกอย่างนี้

จากผลการวิเคราะห์ดังกล่าวนี้ การวิเคราะห์ในแต่ละช่วงของกระบวนการคิดนั้น เป็นเรื่อง “ฌานสมาธิ” ที่เกิดขึ้นในภุมิแห่งสมณะ ในขณะที่จิตได้พัฒนาไปถึง “จตุตถฌาน” แล้ว จนเกิดอริยมรรคสมุทธานุสสรณ์ [วิชา ๓ วิชา ๘ ญาณ ๓ อภิญญา ๖ วิปัสสนาญาณ] และ “ปัญญาวิปัสสนา” ที่เกิดขึ้นในภุมิแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน ที่เป็น “อนุวิปัสสนา ๗” และ “ญาณ ๑๖” ซึ่งรวมถึง “วิปัสสนาญาณ ๕” นอกจากนี้ ให้พิจารณาถึงเกณฑ์ “จตุตถฌาน” ที่เกี่ยวข้องกับเกณฑ์อื่นๆ เพิ่มเติม ดังนี้

- (๑) จตุตถฌาน อันเป็น ปุพเพนิวาสญาณ สอดคล้องกับ นามรูปปริคคหญาณ
- (๒) จตุตถฌาน อันเป็น ทิพพจักขุญาณ สอดคล้องกับ ปฏิจจสมุปบาท ปัจจยปริคคหญาณ
- (๓) จตุตถฌาน อันเป็น ยถากัมมูปคคหญาณ สอดคล้องกับ ปฏิจจสมุปบาท ปัจจยปริคคหญาณ
- (๔) จตุตถฌาน อันเป็น อนาคตังสญาณ สอดคล้องกับ ญาณ ๓

อนึ่ง ให้พิจารณาถึงการเจริญ “กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน” (ข้อ ๑ ในสติปัฏฐาน ๔) ที่ทำให้เห็นนามรูปโดยไตรลักษณ์ ได้แก่ ปฏิภูมมนสิการ กับ ธาตุมนสิการ อาจรวมการพิจารณาไปถึง “กลาป-รูปกลาป” นั่นคือ “กลาปวิปัสสนา-กลาปสัมมสนญาณ” ที่เกิดขึ้นใน “อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ” (ข้อ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๕) รวมทั้ง “กรรมฐาน ๔๐” ได้แก่ อาหารปฏิภูมัตถญาณ กับ จตุธาตววัฏฐาน ซึ่งลงข้อสรุปที่ว่า “กายนี้เล็กกว่ากาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา” คือ พิจารณาด้วย “อนัตตานุปัสสนาญาณ” แต่โดยนัยแล้ว ต้องพิจารณา ร่วมกับ “ธรรมนิยาม ๓” [ธรรมฐิติญาณ] ได้แก่ (๑) สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยง (๒) สังขารทั้งหลาย เป็นทุกข์ (๓) ธรรมทั้งหลาย เป็นอนัตตา หรือ จะพิจารณาขั้น ๕ ด้วย “สังขตลักษณะ ๓” หมายถึง ลักษณะของสิ่งที่เป็นปัจจุปรกต์ ได้แก่ (๑) ความเกิดขึ้น ปราภฏ (๒) ความดับสลาย ปราภฏ (๓) เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรากฏ หลักธรรมทั้ง ๒ ชุดท้ายนี้ หมายถึง “กฎธรรมชาติ-กำหนดตามธรรมดา” ซึ่งเป็นเรื่อง “ปรมาตตัจจะ” ที่เป็นเกณฑ์ร่วมอีกเกณฑ์หนึ่งในการพิจารณาธรรมทั้งหลาย

กล่าวโดยสรุป ในการพิจารณากรรมฐานในภุมิแห่งวิปัสสนานั้น ตามปกติคือการเจริญญาณ ๑๖ ซึ่งมีลำดับขั้นการปฏิบัติจากญาณที่ ๑ จนถึงญาณที่ ๑๖ แต่ในการจำแนกแจกธรรมทั้งหลายนั้น มีขั้นตอนที่เรียกว่า “อนุปัสสนา ๗” เกิดขึ้นในการพิจารณาธรรมบางประการ รวมทั้งผู้ที่มีปริชาสามารถในการเข้าถึงภุมิแห่งรูปฌานที่ ๔ คือ “จตุตถฌาน” ที่เกิด “วิชา” ต่างๆ ขึ้น ย่อมทำให้มี “ปัญญาเห็นธรรม” ในอีกทางหนึ่งได้ เพราะฉะนั้น การพิจารณากรรมฐานใน “อายตนะ ๑๒” นั้น จึงเกิดขึ้นในภุมิแห่งปัญญา ๔ อย่าง ดังนี้

- (๑) โสฬสญาณ-ญาณ ๑๖
- (๒) วิปัสสนาญาณ ๕
- (๓) อนุปัสสนาญาณ ๗
- (๔) อริยมรรคสมุทธานุสสรณ์

ในบรรดา “ปัญญาญาณ” ดังกล่าวนี้ เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิด “ปัญญาในการกำหนดธรรมเป็นภายในและภายนอก” หรือ “ความเป็นไปหลากหลายแห่งอายตนะ–ความแตกต่างกันแห่งอายตนะ” ที่เกิดการรวมกันประชุมกันแห่งญาณทั้งหลาย “ญาณสัมปยุตต์” และทำให้เกิด “ปัญญาญาณ” ที่อนุโลมตามอริยสัจจ์ นั่นคือ (๑) วัตตุนานัตตญาณ กับ (๒) โคจรนานัตตญาณ ตามลำดับ ซึ่งกระบวนการคิดที่เกิดขึ้น “โยนิโสมนสิการ” เป็นการกำหนดรู้ (๑) สภาพแห่งทุกข์ คือ “ทุกข์อริยสัจจ์” (๒) สาเหตุแห่งทุกข์ “ทุกข์สมุทัยอริยสัจจ์” (๓) สภาวะที่ปราศจากทุกข์ “ทุกข์นิโรธอริยสัจจ์” และ (๔) แนวทางในการดับทุกข์ “ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์” ซึ่งก็เป็นขั้นตอนการพิจารณาธรรมจนถึงขั้นตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ นั้นเอง.

